

Український державний архів другої половини XVII–XVIII ст.

Серед українських державних інституцій, що виникли в ході війни під проводом Б.Хмельницького, помітне місце займав архів центрального розпорядчо-виконавчого органу при гетьмані – Генеральної військової канцелярії (ГВК). Суспільно-політичне й державне значення архіву ГВК логічно впливало з масштабу і обсягу діяльності цієї найважливішої урядової установи новоствореної Української держави. Останню, в свою чергу, можна більш-менш чітко уявити, простеживши як історію розвитку установи, так і еволюцію її функцій за увесь період існування.

ГВК поділялася на два структурні підрозділи: на розпорядчий орган («уряд»), до складу якого входила генеральна старшина на чолі з гетьманом, і виконавчий орган («канцелярія»), діяльність якого була підпорядкована безпосередньо генеральному писарю. Усю поточну роботу, пов'язану, в першу чергу, з веденням діловодства обох цих підрозділів ГВК, забезпечували кваліфіковані службовці, які називалися військовими канцеляристами. Більшість з них, одержавши загальну вищу освіту в Києво-Могилянській академії, вдосконалювали свою професійну майстерність в спеціальному канцелярському курені, що існував при ГВК. В зв'язку з тим, що 1720 р. царський уряд заборонив вживати в установах Гетьманщини українську мову, діловодство ГВК відтоді здійснювалося вже російською мовою.

Діяльність ГВК поширювалася на всю територію Української держави, кордони й розміри якої, як відомо, історично зазнали значних змін, зокрема, в 60–70-х рр. XVII ст.

До її компетенції входило насамперед адміністративне, військове й господарсько-фінансове керівництво, яке вона здійснювала через підпорядковані їй полкові адміністрації. Останні поширювали дію розпоряджень ГВК на підлеглі їм органи сотенного і міського управління.

У віданні ГВК перебували також питання, пов'язані з організацією й функціонуванням митної і прикордонної служби, встановленням адміністративно-територіальних кордонів між полками і сотнями Української держави, проведенням перепису населення й маєтностей (так зв. «ревізій») в містах і селах і т. ін. Нарешті, ГВК займалася як безпосередньо, так і опосередковано, організацією і здійсненням полі-

цейських функцій, спрямованих на придушення соціальних вибухів серед населення, і, зокрема, гайдамацького руху.

Водночас ГВК була вищою судовою апеляційною інстанцією, якій був підпорядкований і Генеральний суд.

Отже, природно, що в процесі такої багатогранної і складної діяльності ГВК нагромаджувалася і оброблялася величезна кількість матеріалів, що потім набували статусу архівних документів. Для їхнього збереження і подальшого використання вже в новій якості виділялося спеціальне приміщення – архів, діяльність якого здійснювалася під особистим керівництвом генерального писаря.

Архів функціонував за місцем розташування самої ГВК, тобто в резиденціях українських гетьманів, – це, зокрема, такі міста, як Чигирин (1650–1676), Гадяч (1663–1668), Батурин (1669–1708) і, нарешті, Глухів (1708–1724; 1727–1734; 1750–1764).

Відомо, що гетьман І.Самойлович частину документів з Чигиринського архіву передав російському урядові. До останнього потрапили й деякі найважливіші архівні документи з Батуринського архіву, що разом з тодішньою столицею України-Гетьманщини був нещадно знищений восени 1708 р. російськими військами на чолі з О. Меншиковим. Відтоді, по суті, новий архів ГВК, який містив в собі документи, головним чином, за 30–60-і рр. XVIII ст., тривалий час знаходився в м. Глухові, де зазнав значних втрат, переважно через великі пожежі, що відбувалися у місті 1748 і 1784 рр.

Відомо, що в 1739 р. архів ГВК був перевезений до кам'яної будівлі, яка належала в Глухові спочатку князю Щербатову, а потім була куплена бунчуковим товаришем Піроцьким. Останній, як власник цієї кам'яниці, очевидно, здавав її в оренду, піклуючись водночас і про фізичний стан приміщення, в якому знаходився архів ГВК.

Того ж 1739 р. 26 канцеляристів ГВК, за наказом тодішнього російського резидента в Гетьманщині генерал-майора Шипова, здійснили опис справ так. зв. «челобитчиків», впорядкувавши при цьому до певної міри і весь архів¹.

На середину і початок другої половини XVIII ст. припадають більш активні заходи української адміністрації по упорядкуванню роботи архівів і, зокрема, складанню описів архівних документів. Розпочалося будівництво нових приміщень для архівів, здебільшого кам'яних. Особливо ця робота активізувалася після відновлення в 1750 р. гетьманства.

Серед перших розпорядчих документів новообраного 27-річного* гетьмана Кирила Розумовського був його ордер «на побудову кам'яниці

* Як засвідчує власноручна записка Кирила Розумовського, що має назву «Известие дому фамилии», він народився 18 березня 1724 р., а не 1728 р., як це поширено в історичній літературі його біографами. Останні керувалися при цьому написом (очевидно, що помилковим) на могильному надгробку в Батурині, де вказано на 1728 р. як на рік народження гетьмана. (Див.: Осьмнадцатый век. – Кн. 2. – М., 1869. – С. 264; 501–502.)

в Глухові під архів» від 13 грудня 1751 року². Виникнення широкої мережі так зв. «земських» судів під час проведення К. Розумовським в 1761–1763 рр. судової реформи зумовило широке будівництво для них спеціальних будинків, в яких обов'язково передбачалося й приміщення для архіву. Це, зокрема, видно з відповідних документів, що надходили з полків (так зв. «мнения от полков малороссийских». – *Авт.*) до Генеральної військової канцелярії³. Так, в Переяславі і Золотоноші пропонувалося побудувати «при каждом суде на первой случай под крышку земляную по архиву з дубового лесу», в Батурині – «при тех судах комнат две для архивы каменной», в м. Мені – «деревянные четыре покои с одним каменным покоем для архивы», в м. Прилуки і м. Іваниці – «о трех покоях и для архивы по каменному склепу на тысячу рублей» і т. д.⁴.

Нарешті, в ЦДІА України зберігся документ*, який засвідчує, що в особі гетьмана К. Розумовського ми можемо вбачати до певної міри будівничого архівної справи в Україні-Гетьманщині другої половини XVIII ст.

Як відомо, з відновленням гетьманства 1750 р. в Україні припинила діяльність так зв. «Канцелярія міністерського правління», а ГВК було повернено її попередні функції. Вперше в історії українського архіву було запроваджено офіційну посаду генерального архіваріуса. У своєму «ордері» від 6 березня 1763 р. Генеральній військовій канцелярії гетьман Розумовський особливо підкреслив, що ця посада «для такой архивы, какова есть при Генеральной войсковой канцелярии необходимо нужна»⁵.

Його вибір зупинився на перекладачеві ГВК, відомому вже на той час письменнику, авторі патріотичної історичної поеми у формі діалогу «Разговор Великороссии с Малороссией» Семені Дізовичеві (Дзевовичеві). Підпорядковувавши його безпосередньо генеральному писарю, гетьман, разом з тим, особисто визначає у вісьми пунктах головні напрями діяльності як архіваріуса, зокрема, так і українського державного архіву в цілому. В першу чергу, він звертає увагу на необхідність скласти описи у двох примірниках усіх оригіналів іменних і сенатських указів, грамот та ін. документів, окрім поточної документації. Один примірник опису архіваріус повинен був віддати під розписку старшому військовому канцеляристу, а другий – зберігати особисто у себе.

Суворо зобов'язуючи архіваріуса тримати усі архівні документи «в найприлежнейшем бережении и сохранности, дабы они никаким случаем не токмо потеряны, но и малейше повреждены или помараны быть не могли»⁶, гетьман водночас регламентував й визначав процедуру видачі і прийому їх назад до архіву від користувача. При цьому під

* Див.: «Дело о назначении переводчика Дзевовича генеральным архивариусом» // ЦДІАУК. – Ф. 269, оп. 1, спр. 4021. – Арк. 1а–11.

страхом службового покарання, штрафу і, нарешті, звільнення з роботи архіваріусу категорично заборонялося на свій розсуд, без письмового дозволу генерального писаря або, в разі його відсутності, уповноважених на те членів ГВК – генеральної старшини, «не токмо оригіналів либо копій не давать, но ни читать и выписывать не дозволить и словесно не об'являть»⁷.

На неухильне виконання цих вимог архіваріус повинен був давати, окрім звичайної службової присяги, ще й спеціальну окрему присягу⁸. Винятку не робилося навіть для самої ГВК – Архівні документи туди могли потрапити лише за умови письмового дозволу і наявності розписки в одержанні на певний термін того або іншого документа з боку старшого військового канцеляриста. Розписка віддавалася архіваріусом її автору лише після повернення документа до архіву.

До службових обов'язків новопризначеного генерального архіваріуса, згідно даного гетьманського ордеру, відтоді входила й певна наукова обробка архівних документів. Остання, зокрема, включала написання відповідних і пояснювальних приміток, створення екстрактів і т. ін. Тим самим закладалися підвалини здійснення Архівом в подальшому часі, окрім допоміжних, також вже й науково-дослідницьких функцій.

Насамкінець, гетьман Розумовський зобов'язував генерального писаря розробити детальну спеціальну інструкцію щодо службових обов'язків архіваріуса. Не забув він і про матеріальне забезпечення останнього, особисто встановивши С. Дівовичу посадовий оклад з державного скарбу в 100 крб. на рік, що дорівнювало його попередньому окладу як перекладача ГВК⁹.

До речі, збереглися архівні документи, що засвідчують надзвичайно сумлінне відношення С. Дівовича до своїх службових обов'язків, які він виконував в архіві до 1766 р. Зокрема, у «справі», що була порушена 1780 р. проти архіваріуса Кедровського за недбале ставлення до архівних документів, неодноразово згадується в позитивному плані про роботу його попередника – С. Дівовича, який «дела старые приводил в порядок, и при переборе оных некоторым делам сам он своею рукою реестры писал, причем многие поврежденные дела окладивани чистыми листами бумаги, на коих и надписи поделаны рукою его ж Дёвовича, о чем какое дело, которые окладки и ныне немало не повреждены... и никакой и малейшей порчи не появляется...»¹⁰.

Як відомо, у листопаді 1764 р. К. Розумовський за спеціальним царським маніфестом¹¹ був позбавлений гетьманської влади, що поклало край і його реформаторській діяльності.

Водночас замість скасованої ГВК центральним органом управління Україною-Гетьманщиною стала т. зв. Друга Малоросійська колегія на чолі з графом П.О. Румянцевим. Чотири представники української генеральної старшини були призначені членами цієї колегії. Передані

до новоутвореної імперської установи в Глухові поточна документація та архів ГВК утворили т. зв. «Малоросійську генеральну архіву».

На початку 80-х рр. XVIII ст. було завершено процес ліквідації української автономної держави, розпочатий ще Петром I. В адміністративно-політичному й територіальному устрої України-Гетьманщини, у зв'язку з утворенням на її території трьох намісництв (губерній) – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського, відбулися корінні зміни. Традиційний поділ на полки і сотні було скасовано. Відповідно ліквідовані українські державні установи, що утворилися протягом другої половини XVII–XVIII ст. Натомість створено вже принципово новий власний імперський адміністративно-політичний апарат, структура і функції якого визначалися загальноросійським законодавчим положенням про управління губерніями від 7 листопада 1775 р.¹² Вищою ланкою царської адміністрації на території кожного намісництва ставало намісницьке правління (у кожному губерньському місті) на чолі з намісником, який призначався безпосередньо імператрицею. Координацію діяльності намісницьких правлінь на території колишньої України-Гетьманщини здійснювало генерал-губернаторське правління, що знаходилося у Києві.

Цілковитої руйнації зазнала й українська архівна справа. Документи цілісного архіву – «Малоросійської генеральної архіву» – було поділено між намісницькими правліннями. При цьому значна частина матеріалів з Глухівського архіву потрапила до Чернігова. За деякими даними, у Глухові залишилося ще багато архівних документів, які, зрештою, з часом там і загинули. Так, О. Лазаревський наводить свідчення корінного мешканця м. Глухова А.М. Марковича (1790–1865) про те, що «множество дел, оставшихся в Глухове после открытия наместничества, за совершенным непризором погнили и растасканы шабашниками и пирожницами на обертки»¹³.

Після остаточного закриття Другої Малоросійської колеї в 1786 р. її архів разом із залишками документів ГВК було остаточно переведено до архіву Чернігівського губерньського правління. Тоді ж туди були передані усі завершені справи скасованих Чернігівської полкової канцелярії і гродського суду.

Після чергових змін наприкінці XVIII – початку XIX ст. в адміністративному устрої України і створення, зокрема, т. зв. Малоросійського генерал-губернаторства, що складалося з Чернігівської і Полтавської губерній, архівні матеріали колишньої ГВК в черговий раз було розпорошено між губерньськими канцеляріями та іншими установами. В 60–70-х рр. XIX ст. чимало їх потрапило до приватних архівів і бібліотек, в тому числі й за межами України, зокрема, до Петербурзької публічної бібліотеки, Румянцевської бібліотеки і Архіву Міністерства юстиції в Москві. До речі, в останньому у другій половині XIX ст. було зосереджено майже 35 тис. справ з 59-ти архівів (центральных і місцевих – полкових, сотенних, магістратських, ратушних) колишньої

Гетьманщини¹⁴. З них половину складали надзвичайно цінні документи одного з найбільших українських архівів XVIII ст. – Генерального військового суду за період 1719–1799 рр.*, куди потрапила й певна частина документів з архівів ГВК і Малоросійської колегії.

В 1879 р., з ініціативи патріотично налаштованої частини української інтелігенції, зокрема, членів Харківського історико-філологічного товариства, на базі Харківського університету було створено історичний архів, куди поступово перевезли більшість архівних матеріалів центральних установ колишньої Гетьманщини з Чернігова, Полтави і Новгород-Сіверська. Цей архів при Харківському університеті, власне, й називався архівом Малоросійської колегії. Він увібрав значну частину архівних матеріалів ГВК (усього понад 20 тис. справ¹⁵, а також архівні документи Першої (1722–1727) і Другої (1764–1786) Малоросійських колегій (вагою в 600 пудів)¹⁶. До Харківського архіву потрапила також частина справ Чернігівської полкової канцелярії і гродського суду. До архіву давніх актів при Київському університеті з Київського губернського правління було передано усі наявні там архівні матеріали за XVII–XVIII ст., в тому числі й документи ГВК. Частину останніх, що знаходилися в Москві, в 1926 р. було передано до Харківського історичного архіву – пізніше, архіву давніх актів, реорганізованого в 1943 р. у філіал ЦДІА України в Києві, в якому зібраний архівний фонд ГВК (ф. 51) знаходиться з 1958 р. й по даний час.

¹ Романовський В. Нариси з архівознавства. – Харків, 1927. – С. 73–74.

² Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 269, оп. 1, спр. 188. – Арк. 2, 3.

³ Там само. – Ф. 51, оп. 3, спр. 17715. – Арк. 77–82.

⁴ Там само. – Арк. 78–79.

⁵ Там само. – Ф. 269, оп. 1, спр. 4021. – Арк. 1-а.

⁶ Там само. – Арк. 2.

⁷ Там само. – Арк. 3.

⁸ Там само. – Арк. 11.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – Ф. 54, оп. 2, спр. 441. – Арк. 5.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. – Т. 16. – СПб., 1830. – № 12277.

¹² Там же. – №№ 15232, 15233, 15234.

¹³ Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 557.

¹⁴ Там же. – 1898. – № 11. – С. 141.

* Зараз ці матеріали знаходяться у ЦДІА України в м. Києві (ф. 56. Генеральний військовий суд.

¹⁵ Там же. – 1889. – № 2. – С. 445.

¹⁶ Там же. – 1882. – № 1. – С. 195.